

HANKOVSZKY TAMÁS

A disszenzus értéke

1. Miért nem vagyok szkeptikus?

Tőzsér János néhány markáns tézisével nálam régóta nyitott kapukat döngtet. Például nagyjából ugyanarra a jelenségre, amelyet ő az egymással inkonzisztens proposíciók iránti episztemikus vonzalom fogalmával értelmez, én abban a tételben szoktam hivatkozni, hogy ha helyesen és következetesen gondolkodunk fontos kérdésekről, előbb-utóbb antinómiákhoz jutunk (vö. Hankovszky 2015, 41–51). A filozófiának mint episztemikus vállalkozásnak a sikerességével kapcsolatban pedig azt szoktam gondolni, hogy a filozófia nem a végső kérdések *tudománya*, vagy ha mégis, akkor kudarcra ítélt tudomány (vö. Hankovszky 2015, 19). Vanak más lényeges pontok is, ahol egyetértek. A szkeptikus konklúziót, legalábbis abban a formában, hogy fel kell függesztenünk az ítéleteinket, mégsem tudom elfogadni. Szerintem ugyanis a filozófiát azért műveljük, mert egzisztenciálisan fontos, *mindenképpen* megválaszolandó hétköznapi kérdéseink filozófiai kérdések függvényei. Nem önmagáért a filozófiai problémák megoldásáért csináljuk, nem is csak kenyérkeresetből vagy a könyv Szofija javasolta játékból (vö. Tőzsér 2018, 155–156),¹ hanem ezért. A filozófiára is érvényes, amit eredetileg az irodalomról mondtak: teljesen haszontalan, egyetlen haszna, hogy élni segít. Mivel a teljes személy, akinek meg kell felelnie az élet kihívásainak, nem

¹ A továbbiakban, amennyiben a hivatkozás csak oldalszámot tartalmaz, akkor az Tőzsér (2018)-ra referál.

elégedhet meg emocionális válaszokkal, hanem érzelmeit is figyelembe vevő átgondolt döntései alapján kell cselekednie, egyszerűen *nem engedhetjük meg magunknak*, hogy felfügesszük az ítéleteinket. Nem érhetjük be „zsigeri hitekkel”, nem metszhetjük vissza önmagunkat az egyes cselekvési alternatívák elképzelése feletti örömeire vagy örömtelenségeire (vö. 195–196). Ítélnünk *kell*, és vállalni a *felelősséget* azért, ahogyan ítélnünk: az ész színe előtt éppúgy, mint a jövőnk, a többiek és Isten színe előtt.

Nem hinném, hogy mindent összevéve jobban járnánk, ha a filozófia szépen lassan az összes alapvető kérdésre időtálló, konszenzusos választ adna, és fáradozásai nyomán mostanra már rengeteg kész válaszuk volna, amelyeket az egyes embereknek vagy a közügyek intézőinek csak a konkrét szituációkra kellene alkalmazni, tehát ha sok mindenről oly mértékben *felvilágosítana* minket, hogy szép lassan elfogyna az alkalom, hogy merjünk a magunk értelmére támaszkodni. Nem hinném, hogy jobb lenne, ha egy univerzálisan érvényes filozófia határozná meg, hogy mi igaz, és mi jó, hogy mit kell hinnem és tennem. De bármit gondoljunk is arról, hogy jobb volna-e, ha az élet nagy kérdéseiben a filozófia döntene helyettem,² Tőzsérnek szerintem igaza van abban, hogy erre nem alkalmas; ebből azonban nem következik, hogy nem is támaszkodhatom rá a döntéseimben.

Miközben a Tőzsér konklúziójához vezető sodró erejű érvelés alól próbáltam kibúvót keresni, egyre több olyan rejtett premisszát találtam nála, amellyel nem értek egyet, és amelyet, még ha nem is cáfolva, de határozottan elutasítva a szkepticizmusát is elutasíthatom. Nem tudom itt minden fenntartásomat kifejtteni. Egyetlen kérdéssel, a disszenzus eredetével és értékével foglalkozom csak. Annak a belátá-

² A döntés jelentőségéről lásd Bernáth László rokon szemléletű tanulmányát e kötet következő szakaszában: Bernáth 2021.

somnak a következményeit fejtem ki, hogy nemcsak annak van episztemikus jelentősége, hogy emberek vagyunk, hanem annak is, hogy milyen emberek, vagyis hogy végső soron nem „emberi álláspontról” (Kant 2004, 82 (B 42))³ filozofálunk, hanem személyes álláspontról, avagy nézőpont-ról, jóllehet – mivel a személyes magába zárja a nembelit, és mivel nézőpontjaink nem esnek túl távol egymástól, és dialógus révén még közelíthetők is – sok mindenben egyet tudunk érteni.

2. Fichte tanúsága

Fichtének azzal a gondolatával kezdem, amelyre Tözsér is utal, de amelyet én másként értek, és így sokkal jelentősebbnek tartok, mint ő. Fichte szerint „hogyan valaki milyen filozófiát választ, az [...] attól függ, milyen ember.” (Fichte 1981, 35) Itt az eredeti szövegkörnyezet szerencsétlen megfogalmazásai ellenére sem arról van szó,⁴ hogy választásunk azon múlik, hogy „autonóm személyiségek” vagy „önállótlan alakok” vagyunk-e, tehát nem „morális adottságainkon” (240), hanem azon, hogyan tapasztaljuk meg önmagunkat. Fichte szerint az idealista egy olyan tapasztalatra is támaszkodhat, amely a dogmatikusnak nem áll rendelkezésére. Abból lesz ugyanis idealista, aki „tudatára ébred önálló és a külvilágtól független mivoltának – és ennek csak úgy ébredhet tudatára, ha mindentől függetlenül, önmaga által teszi magát valami-vé” (Fichte 1981, 35). Szabadságunk tudata tehát, amely szabadságunk használatából ered, meghatározza filozófiai álláspontunkat, mert meghatározza a nézőpontunkat.

³ A fordítást módosítottam.

⁴ Az interpretációhoz lásd: Baumanns 1974, 128–133.

Úgy sejtem, Tözsér egyetértene Fichtével abban, hogy két filozófiai rendszer, ha az „ész semmilyen döntési kritériumot nem adhat” (Fichte 1981, 34), „spekulatív szempontból egyenértékű” (Fichte 1981, 32). Mármost az idealizmus és a dogmatizmus – persze jónéhány „episztemikusan visszasztító propozíció” (294) elfogadása árán – ugyanannyi dologra ad konzisztens magyarázatot, és „egyik sem tud fölébe kerekedni a másiknak, ezért érdekes kérdés, hogy ha valaki belátja ezt [...], akkor mi bírhatja rá az ilyen embert, hogy az egyiket előnyben részesítse a másikkal szemben, és miért nem válik általánossá a szkepticizmus” (Fichte 1981, 32–33). Miért van az, hogy szinte mindenki magabiztosan választ közülük, jóllehet nem mindenki választja ugyanazt? Fichte szerint, és ebben egyetértetek velem, nem bizonyos episztemikus erények (az önreflexió és az őszinte szembenézés) hiánya miatt, mint Tözsér mondaná, hanem azért, mert mindenki saját, személyes nézőpontjából ítél – mégpedig teljes joggal.

A 18. század végén az észről olyan univerzális kritériumokat, a filozófiai problémák olyan általános érvényű megoldását, sőt, olyan alternatíva nélküli tanrendszert vártak, amelynek birtokában Tözsér sem javasolná a szkepticizmust. Fichte azonban úgy vélte, hogy legalábbis az elméleti ész alapján nem lehet minden kérdésre univerzálisan érvényes választ adni. Például senki sem *láthatja be*, hogy szabad, viszont bárki szabadnak *találhatja magát*. Vannak azonban, „akik még nem emelkedtek fel szabadságuk és abszolút önállóságuk teljes átéléséhez” (Fichte 1981, 34). Ők egyszerűen ilyen emberek, és esetükben egyedül az a racionális, ha saját tapasztalatuk alapján a dogmatizmust, sőt, a materializmust választják (Fichte 1981, 32). Az idealisták másféle emberek, mert más tapasztalat konstituálja a nézőpontjukat; ezért is választanak más filozófiát. Ráadásul a szabadság nem egy tapasztalat a sok között, hanem a legfontosabb. Aki szabadnak tudja magát, az nem ismer episztemikusan visszasztí-

több proposíciót, mint amelyik énjét a dolgok függvényévé teszi, akik viszont még nem győződtek meg *cselekvés révén* a szabadságukról, azok „csak a dolgok elképzelésében találják meg önmagukat”, és így „önmaguk miatt nem adhatják fel a dolgok önállóságába vetett hitüket” (Fichte 1981, 34). Márpedig – mondja Fichte – a „legfőbb érdek és minden más érdek oka az embernek *önmagához* fűződő érdeke. Így van ez a filozófus esetében is. Hogy énjét az okoskodásban el ne veszítse, hanem megőrizze és érvényre juttassa: ez az az érdek, amely láthatatlanul egész gondolkodását irányítja.” (Fichte 1981, 34)

Tőzsér erre azt mondja, hogy Fichte itt „filozófián *kívüli* (legalábbis a filozófiai megfontolásokon *kívüli*) tényezőkre hivatkoz[ik]” (240), de szerintem ezzel leszűkíti a filozófia fogalmát. A filozófia több annál, mint hogy úgynevezett filozófiai problémákat oldunk meg, vagyis episztemikusan vonzó proposíciók valamely inkonzisztens osztályát próbáljuk konzisztenssé tenni. Egy megfelelően tágas fogalom szerint a filozófiának alapvetően vagy végső soron nem is proposíciókkal van dolga, hanem azokkal a tárgyakkal, amelyekre ezek a proposíciók vonatkoznak, köztük – mint Fichte hangsúlyozza – önmagunkkal és az érdekeinkkel. A filozófus nemcsak azért ragaszkodhat egy proposícióhoz, mert bizonyos evidenciák és érvek alapján igaznak tűnik a számára, hanem azért is, mert életfontosságúnak: olyasminek, amiről nem mondhat le, és amit éppen ezért kell igaznak tartania. Nemcsak episztemikus vonzalmak vannak, hanem egzisztenciális – ha tetszik, „filozófián *kívüli*” – érdekei is, amelyek persze episztemikus vonzalmak formájában is kifejeződnek. Úgy látom, a filozófia és még inkább a metafizika elhibázza a dolgát, ha az episztemikusan vonzó proposíciókat elvasztja attól, akit vonzanak és az ő egzisztenciális érdekeitől.

3. A személyes nézőpontok

Mindezek alapján Fichtéhez csatlakozva a következő magyarázatot adom a filozófiai disszenzus eredetére: alapvetően azért nem értünk egyet, mert másmilyenek vagyunk. Ám az itt releváns értelemben nem kiküzdött morális minőségünk, még kevésbé „morális adottságaink” különböztetnek meg minket, hanem *személyes nézőpontunk⁵ és az evidenciának ebből fakadó értelmezése*, amely értelemszerűen nem univerzális és nem is válhat azzá, jóllehet szűkebb körben eleve interszubjektív vagy dialógus útján azzá tehető.

Aki a személytelen és univerzális ész, illetve racionalitás jegyében nem vesz tudomást a filozófus személyes nézőpontjáról, vagy kirekeszti a filozófiából, az a disszenzus e magyarázatát sem fogadhatja el. Így van ezzel Tózsér is, aki szerint a filozófia episztemikus vállalkozás, és két filozófus akkor episztemikusan egyenrangú egymással, ha „mindketten ugyanazzal [az] evidenciabázissal rendelkeznek, és érvelési képességeik is hozzávetőleg megegyeznek” (214).⁶ Csakhogy amiről itt szó van, az nem annyira episztemikus *egyenrangúság*, inkább *egyformaság*, amely a legritkább esetben állhat fenn, ha a filozófusokból nem egyszerűen az univerzális ész beszél, hanem teljes személyükkel filozofálnak. Éppen azért kiküszöbölhetetlen a disszenzus még az olyan egyenrangú felek között is, mint David Lewis és Peter van Inwagen, mert episztemikusan nem egyformák: személyes nézőpontjuk megkülönbözteti őket. Elfogadom a diagnózist, amelyet van Inwagen ad kettejük egyet nem értéséről: neve-

⁵ Itt nem vizsgálom, hogy a személyes nézőpont kialakításában csak a szabadságunk vagy más faktorok (pl. mások szabadsága) is szerepet játszanak-e.

⁶ Episztemikus feljebbvalónak pedig akkor nevezünk valakit, például Istent (!), ha „magasabb IQ-val, nagyobb olvasottsággal és komolyabb témaismerettel” rendelkezik (301–302).

zetesen, hogy az általuk vizsgált probléma esetében közös evidenciabázisuk önmagában véve nem kényszerítő erejű egyikük megoldása mellett vagy ellen sem (214). Nem értek viszont egyet azzal az elgondolással, hogy normatív értelemben csak akkor hihetünk saját elméletükben, ha közös evidenciabázisuk kényszerítő érveket szolgáltat mellette. Azzal a feltételezéssel sem értek egyet, hogy az episztemikusan egyenrangú felek vitáik során „ugyanazokkal az evidenciákkal dolgoznak”,⁷ ha ebbe evidenciáik azonos értékelését is beleértjük. Amikor például van Inwagen nem hajlandó feladni az álláspontját, holott tisztában van vele, hogy evidenciabázisa önmagában nem elegendő a megalapozásához, akkor végső soron az evidenciák kiértékelésének személyes módjához ragaszkodik, amelyre viszont, úgy érzi, a vitában nem hivatkozhat anélkül, hogy e személyes értékelést ne tenné mégis személytelenné az által, hogy további objektív érvényességű elvekre apellálva igazolja. Szerinte az „emberi lélekben lakozó készletek közül, amelyek proposíciók elfogadására sarkallnak bennünket, egyedül a *releváns evidenciára* alapozott racionális okoskodás követi le az igazságot.” (213)⁸ Márpedig ő azt a *szerénytelen* célt tűzte ki maga elé, hogy az igazságot ragadja meg úgy, ahogy tőle függetlenül van: a személyfüggetlen, vagyis abszolút vagy legalábbis minden ember számára azonos, humánspecifikus igazságot (mintha általános emberi nézőpontból vizsgálódni magasabb rendű tevékenység volna, mint személyes nézőpontból).

Van Inwagen nyilatkozata, amelyet az evidenciák személyes értékelése, a személyes nézőpont episztemológiai diszkreditálásaként értelmezek, érdekes módon rímel a könyv Philonuszának az álláspontjára. Philonuszt egy-

⁷ Peter van Inwagentől idézi (213).

⁸ Az első kiemelés a sajátom.

általán nem zavarja, hogy vannak filozófusok, akik nem értenek egyet vele, mert úgy véli, hogy egy filozófiai probléma vizsgálata során csak olyasmit kell figyelembe venni, ami *inherensen kapcsolódik* hozzá (vö. 201). Az viszont, hogy mások mit gondolnak, nem ilyen. Szerintem mindketten ugyanazt a hibát vétik. Van Inwagennek ugyanúgy episztemikus jelentőséget kellene tulajdonítania saját személyes nézőpontjának, mint ahogy Philonusznak Tözsér szerint is jelentőséget kellene tulajdonítania a vele egyet nem értő filozófusok nézőpontjának (és nemcsak az ellenvetéseiknek). Csakhogy van Inwagen és Philonusz is úgy gondolja, hogy a filozófiai problémák izoláltan szemlélendők, elválaszthatók a velük foglalkozó személytől, mert az evidenciák személyes értékelése már túl van azon, ami „releváns”, vagy másképp mondva nem „kapcsolódik inherensen”. Mindketten személytelen és univerzális megoldásokban bíznak. Esményük a „valóság ontológiai domborzatát letapogató” (204), csak ehhez a domborzathoz igazodó, a filozófus személyes nézőpontjától viszont teljesen független filozófia. A Tözsér által dokumentált totális és felszámolhatatlan disszenzus pontosan e *széremytelen* eszmény megvalósíthatatlanságát bizonyítja. De nemcsak az episztemikus vakságban szenvedő Philonusz és az episztemikus skizofréniaival vádolt van Inwagen teszi magáévá ezt a filozófiaeszményt, hanem Tözsér is, aki ebben a tekintetben csak annyiban különbözik hőseitől, hogy az eszmény megvalósíthatatlansága láttán magáról a filozófiáról mint episztemikus vállalkozásról is megpróbál lemondani.⁹ Pedig elegendő lenne a teljes konszenzus *monologikus* eszményét a maga helyén kezelve széremyebb, ugyanak-

⁹ Bármennyire széremynek tűnjön is ez a lépés, megítélésem szerint a Tözsér által javasolt szkepticizmus maga is az episztemikus széremység erényének elhanyagolásából fakad. Vö. Hankovszky (2019, az utolsó három bekezdés).

kor hasznosabb célt kitűzni a filozófiánk elé, nevezetesen, hogy itt és most élni segítsen minket – és azokat, akikkel közösségben vagyunk.¹⁰

4. Dialógus és döntés

Ezzel a célkitűzéssel nem tagadom, hogy a filozófia episztemikus vállalkozás is volna. De egyetértek Fichtével, hogy bármi legyen is egyébként a tárgya, mindig rólam is szól. Márpedig a magam számára egzisztenciálisan kitüntetett vagyok. Mindegy, mit gondol valaki más, ha azt alapos megfontolás után sem tudom magamévá tenni, döntéseimben önmagamra kell hagyatkoznom, így aztán episztemikusan is kitüntetett vagyok (a magam számára). Ameddig hihetem, hogy fontos vagyok, addig (bizonyos normáknak való megfelelése esetén) akár normatív értemben is bátran hihetek a saját filozófiámban, annak ellenére is, hogy mások részben más filozófiát vallanak.

Mindez egyáltalán nem jelenti a dialógusról vagy a közös igazságkeresésről való lemondást. Ha egyedül lennék a világon, akkor nem filozofálnék, mert beérvém azokkal a homályos és sekélyes elméletekkel, amelyeket evidenciáimra alapozva az utamba kerülő jelenségekről reflektálatlanul alkotnék. De nem vagyok egyedül, és a többiek, akik közösségben akarnak lenni velem, és ezért nem mindegy nekik, hogy mit gondolok, és akiknek részben más alapokra építkezve részben más elméletük van, folyton megkérdőjelezik az enyémet, és ezzel filozofálásra készítetnek. Mivel én

¹⁰ Látni fogjuk, hogy ha feladjuk ezt a monologikus filozófiaeszményt, azzal nem a filozófiai disszenzus szűnik meg, csak annak az ítéletnek az alapja, hogy a disszenzus rossz.

is közösségben kívánok lenni velük, és fontos nekem, hogy egyetértsünk, mérlegelem az elméletüket, és azt találom, hogy bizonyos dolgokra még az én szempontomból nézve is jobb magyarázatot adnak, mint én, és amikor ez nincs így, gyakran még akkor is sok igazság van az elméletükben. Ezzel feszültség keletkezik bennem; mert bár érzem, hogy a nézőpontom kitüntetett, azt sem söpörhetem félre, amit ők mondanak, már csak azért sem, mert ők maguk, következképpen a nézőpontjuk és a véleményük is fontos számomra. Ők is hasonlóan vannak az én elméleteimmel. Így a naiv hitek világából a filozófia szintjére emeljük egymást, ahol a filozófusok művei újabb belátásokkal, kérdésekkel és impulzusokkal gazdagítanak minket.

Az eredmény – Tőzsér szavaival – episztemikusan vonzó proposíciók inkonzisztens halmaza lesz. De bárhogyan is keressük egymást és az igazságot, vagyis a közös igazságot, saját nézőpontunktól sohasem szabadulhatunk meg. Ezért a filozófia feladata nem az, hogy segítsen kireflektálni magunkat személyes episztemikus világunkból, hanem az, hogy egyre inkább kiélezze a többiekkel való nézetkülönbségeinket és az ebből fakadó dilemmáinkat, ugyanakkor egyre világosabbá tegye a választásaink tétjeit. Ha jól végzi a dolgát, mindannyiunkat az elé a személyes *döntés* elé állít, hogy melyik evidenciánkat nem hagyjuk leértékelődni, és melyik episztemikusan vonzó proposícióinkat vetjük el. Kezdetben van tehát a naiv tompaság, aztán a dialógus és a filozófia szolgálata által az éles inkonzisztencia, végül az önkényesen, de nem érvektől függetlenül meghozott személyes döntés, amellyel a lehető legszélesebb konszenzust fenntartva feloldjuk a proposícióink közötti inkonzisztenciát, ahol pedig elkerülhetetlen, ott vállaljuk a másikkal való disszenzust. A közös filozofálás nem enged bennünket megnyugodni a felszínes, szűk, jóllehet konszisztens elméleteinkben, hanem episztemikus szerény-

ségre tanít, és rákényszerít, hogy a súlyos filozófiai kérdéseket még súlyosabb, filozófiaiilag reflektált egzisztenciális döntésekkel *haladjuk meg*.

5. Antinómiák

Ha felhagynánk a filozófiai dialógussal, és episztemikus szempontból újra egyedül maradnánk a világban, előbb-utóbb visszasüllyednénk a tompa és sekély elméletek szintjére, és szép lassan el is felejtenénk, hogy valaha inkonzisztenciákkal viaskodtunk. A dialógust viszont a nézőpontok különbsége élteti. Ezért a nézőpontok különbségétől elválaszthatatlan disszenzust nem kudarcnak tekintem, hanem egyrészt a filozófia forrásának, másrészt annak a módnak, ahogyan „a filozófia szolgálata” (340) révén egy megfelelően népes közösségben az igazságot birtokolni lehet. Ha episztemikus jelentőséget tulajdonítok annak, ahogyan én az evidenciákat értékelem, akkor azt kell tulajdonítanom mások evidenciákat súlyozó értékeléseinek is. Ha a saját nézőpontomból igazság tárulhat fel, akkor másokéból is. Elsősorban azok esetében könnyű ezt belátni, akiket szeretünk. Őket hallgatva, igazságukat a saját igazságunk mellé állítva nem annyira inkonzisztenciát tapasztalunk – annak biztos jelét, hogy valaki téved –, hanem úgy érezzük, hogy igazság áll szemben igazsággal. Két igazság feloldhatatlannak megélt ellentétét antinómiának nevezem. Könnyű és megnyugtató kijelenteni, hogy az antinómia tagjai más-más nézőpontból igazak, de ez nem jelenti az antinómia tényleges feloldását. A dialóguspartner fontossága miatt ugyanis a sajátunktól különböző nézőpontja is jelentőségre tesz szert, miközben többé-kevésbé idegen is marad számunkra, és így a másik ember igazsága – amennyiben episztemikus szempontból ő

valóban egy másik, vagyis amennyiben talán egyenrangúak vagyunk, de nem vagyunk egyformák – mindig kihívást jelentő módon szembenálló marad a saját igazságunkkal.

Egy egymás megbecsülésére épülő dialógusközösségben az igazság antinomikus természete *végső tény*. Ha nem kívánok kivonulni ebből a közösségből, akkor az antinómia számomra *szent*, mert a legteljesebb módon ebben a formában szembesülök a valósággal. Tőzsérnek igaza van: a filozófusnak tényleg fáradoznia kell azon, hogy inkonzisztens proposícióhalmazokat tegyen konzisztenssé, csak hogy nem azon az áron, hogy figyelmen kívül hagyja azt, ahogyan ő maga értékeli a rendelkezésre álló evidenciákat. Még a közös igazságkereséshez is az a filozófus egyik legértékesebb hozzájárulása, ha saját nézőpontját megkísérli érvényesíteni a vitákban. A másik ugyanilyen értékes hozzájárulása azonban, ha azt is igazságként próbálja meg elfogadni, amit episztemikusan egyenrangú partnerei saját személyes nézőpontjuk alapján állítanak – akkor is, ha az ellentmond annak, amit ő maga felismert. Így lesz az inkonzisztenciából antinómia, amelyet már nem feloldani kell, inkább kiélezní: egy a sajátunknál teljesebb igazság érdekében egyre élesebben kell látnunk ellentmondónak tűnő, mégis igaznak elismert tagjait. Bármikor megtehetjük, hogy személyes nézőpontunk alapján választunk közülük, de *még jobban tesszük*, ha kibírjuk a feszültségüket, és úgy döntünk, hogy a legfontosabb antinómiákkal együtt élünk, és episztemikusan szintetizálhatatlan tagjaik eleven szintéziseivé válunk.

Tőzsér szerint „egészen biztos, hogy voltak (és vannak) filozófusok, akik egy filozófiai probléma kapcsán a helyes álláspontot képviselték” (105), vagyis úgy szüntették meg az episztemikusan vonzó proposícióik osztályának inkonzisztenciáját, hogy azt vetették el közülük, amelyik nem illett a tárgyhoz, még ha döntésüket nem is tudták igazolni a többiek szemében, és álláspontjuk a szó szigorú értel-

mében nem is volt tudás. Én is biztos vagyok benne, hogy vannak esetek, amikor egy vonzó propozíció elvetése közelebb visz az igazsághoz. Úgy gondolom azonban, hogy néha mégis akkor kerülünk hozzá a legközelebb, ha képesek vagyunk *nem választani* a tárgyunkra vonatkozó egymásnak ellentmondani látszó propozíciók közül, jöllehet a hitek antinomikus rendszere szintén nem tekinthető tudásnak.

6. Kitekintés

Tözsér filozófiaeszménye szerint gondolkodásunk tárgyait evidenciáink személyes értékelésétől, személyes nézőpontunktól függetlenül kell vizsgálni. Befejezésül itt most csak megemlíteni tudom, hogy, legalábbis az *én nézőpontomból* nézve a filozófia tárgyait, Tözsér egy másik redukciót is végrehajt. Ha ugyanis a valóság Istenre vonatkozik, és Isten nagyjából olyan viszonyban áll a világgal, mint ahogyan a kereszténység kanonikusan hiszi, akkor a gondolkodás tárgyaihoz az istenvonatkozásuk is *inherensen* hozzátartozik. És mivel Isten „minden értelmet meghalad” (Fil 4,7), arra számítok, hogy nemcsak a rá vonatkozó tudásunk lesz mindig is antinomikus, hanem gondolkodásunk tőle csonkítás nélkül elválaszthatatlan tárgyaira vonatkozó ismereteink is. Ki tudja, talán az az imént tárgyalt antinómia is, amely a különböző személyes nézőpontokról alkotott képek egymás mellé állításából keletkezik, éppen tárgyaink minden értelmet meghaladó aspektusának felel meg. Ha így van, akkor a disszenzus nemcsak a megismerő szubjektumok sokféleségének, hanem a megismert objektumok kimeríthetlenségének is a jele. Nemcsak egy episztemikus közösség természetéhez illik, hanem a filozófia tárgyaihoz is.

Irodalom

- Baumanns, Peter (1974) *Fichtes Wissenschaftslehre. Probleme ihres Anfangs. Mit einem Kommentar zu § 1 der „Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre“*, Bonn, Bouvier.
- Bernáth, László (2021) *A döntés pillanatai*, Bernáth László – Kocsis László (szerk.): *Az igazság pillanatai? Metafilozófiai válasszok a szkeptikus kihívásra*. Budapest, Kalligram. 2021. 289–308.
- Fichte, Johann Gottlieb (1981) *Első bevezetés a tudománytanba* (ford. Endreffy Zoltán), in *Fichte: Válogatott filozófiai írások*, Budapest, Gondolat, 17–52.
- Hankovszky, Tamás (2015) *A megváltott lét hermeneutikája. Filozófia, teológia, irodalom*, Budapest, Kairosz.
- Hankovszky, Tamás (2019) *Epimenidész és az episztemikus érények*. Tőzsér János: *Az igazság pillanatai*, <http://kuk.hu/hu/content/epimenid%C3%A9sz-%C3%A9s-az-episztemikus-er%C3%A9nyek>
- Kant, Immanuel (2004) *A tiszta ész kritikája* (ford. Kis János), Budapest, Atlantisz.
- Tőzsér, János (2018) *Az igazság pillanatai. Esszé a filozófiai megismerés sikertelenségéről*, Budapest, Kalligram.